

De zee-eenhoorn in kaart gebracht

**De zee-eenhoorn in kaart gebracht.
Zee-eenhoorns in woord en beeld in de
middeleeuwen en vroegmoderne tijd**

M.M. Zijlstra-Mondt 2019. Proefschrift. Universiteit
Leiden. 369 pagina's. ISBN 978-94-6332-431-1.

Op 10 januari 2019 promoveerde de tandarts-orthodontist en kunsthistorica aan de universiteit van Leiden op een opmerkelijk, en lijvig, proefschrift over de zee-eenhoorn.

De eenhoorn is vooral een mythologisch schepsel. Er wordt in historische beschrijvingen onderscheid gemaakt tussen de (land-) eenhoorn en de zee-eenhoorn. Het bestaan van de land-eenhoorn wordt vanaf de zestiende eeuw, vooral door het ontbreken van fysiek bewijs, toenemend betwijfeld. Wat de land-eenhoorn vooral onderscheidde van een paard was de gedraaide hoorn op het voorhoofd van het fabeldier. Aan deze hoorn werden bijzondere (geneeskrachtige) eigenschappen toegeschreven. Waarnemingen en beschrijvingen van zee-eenhoorns (narwal – *Monodon monoceros*) verlegden de aandacht van de land-eenhoorn naar de zee-eenhoorn, zeker nadat de tanden van narwals als fysiek bewijs voor het bestaan van de zee-eenhoorn konden worden verzameld. Er werd een medisch belang aan de 'hoorn' van de zee-eenhoorn verbonden. Veel auteurs verklaren daarmee de 'plotse' aandacht voor de zee-eenhoorn en het tanen van de aandacht voor de land-eenhoorn.

Zijlstra-Mondt acht het aannemelijk dat narwaltanden via handelsroutes vanuit het noorden Europa hebben bereikt. Al in het jaar 793 blijken er handelscontacten te hebben bestaan

tussen Noormannen en het Europese continent en het Verenigd Koninkrijk. Het vroegste bewijs voor de vondst van narwaltanden is te vinden in het werk van de IJslandse geschiedschrijver Arngrímur Jónsson (1568-1648) die een zeereis uit 1126 beschrijft en de daarbij plaatsgevonden schipbreuk op de westkust van IJsland. Op IJsland, zo beschrijft Jónsson, was een *Lúkatiorn*, een lijkenmoeras. Vele skeletten van verdrinken zeelieden werden er gevonden, maar ook de kostbare '*Dentes balenarum*', voorzien van Rune-teken, zeer waarschijnlijk handelswaar. Daar de eenhoorn-horens dus echt bestonden werd de vraag naar deze rariteit groot en veel tanden vonden hun weg naar de rariteitenkabinetten en vorstelijke schatkamers. In de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam bevinden zich drie met rune-teken voorziene narwaltanden, afkomstig uit het bezit van de Duitse keizer Hendrik IV (1050-1106). Een werkelijk vroege en accurate waarneming en beschrijving van de narwal, door Zijlstra-Mondt geciteerd, is van de Dominicaan Vincent de Beauvais (ca. 1190-1264): *'De Monoceros is een zeemonster dat op zijn voorhoofd een zeer grote hoorn heeft waarmee hij tegemoetkomende schepen kan doorboren en een massa mensen kan vernietigen. Maar de goedheid van de schepper jegens het menselijk geslacht heeft hierin voorzien, want omdat het dier geschapen is als een traag dier, kunnen de schepen aan hem ontsnappen zodra hij is waargenomen.'*

Een vraag die Zijlstra-Mondt zich stelde was of, met de aandacht voor de zee-eenhoorn, de symboliek van de land-eenhoorn werd overgedragen. Het proefschrift voorziet vooral in deze lacune. Het is een uitputtende opsomming van bronnen en afbeeldingen in cartografische bronnen en voorstellingen op kunstwerken van zee-eenhoorns, vooral vanaf de zestiende eeuw. Zij benadert het motief van de zee-eenhoorn in vroegmoderne werken in chronologische volgorde. Hierdoor

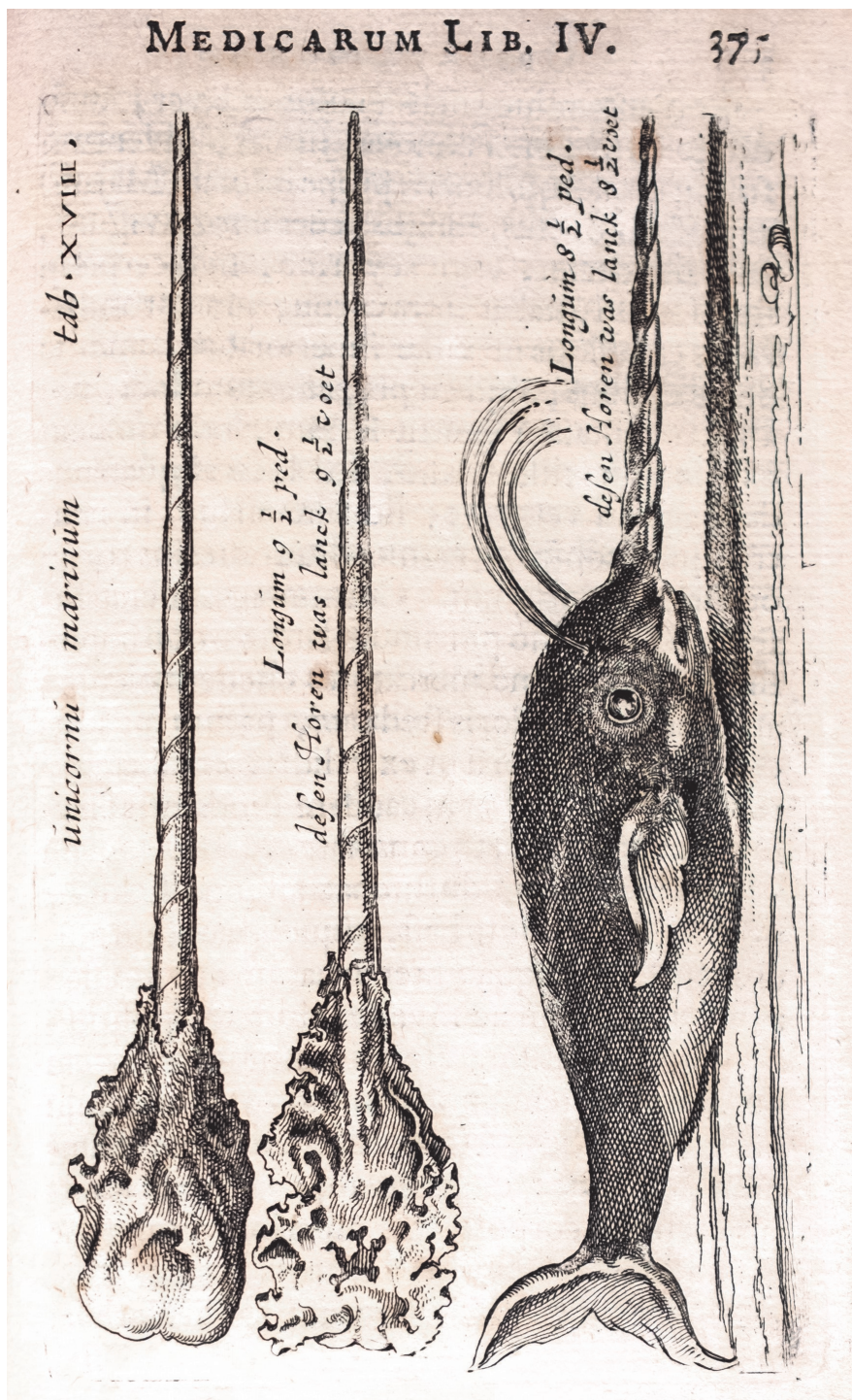
is de dissertatie een waar standaardwerk voor eenieder die zich in het mythische schepsel wil verdiepen. Daarnaast is de tekst ook nog eens zeer toegankelijk en op sommige plaatsen meeslepend geschreven. Ik moet professioneel veel dissertaties lezen en dat is niet altijd een onverdeeld genoegen, maar het werk van Zijlstra-Mondt vormt hierop een welkome uitzondering. Ik zal na lezing van het werk niet meer onbevangen langs het paleis op de Dam in Amsterdam kunnen lopen zonder op te kijken naar de *‘Amsterdamsche Stede Maeght’* die omringd blijkt door vier zee-eenhoorns.

De mythologische zee-eenhoorn vindt zijn basis dus in de ‘echte’ zee-eenhoorn: de narwal. Cetologen en de in walvisachtigen geïnteresseerde lezers van *Lutra* zullen vooral over de historische informatie over deze enigmatische dolfijnensoort willen lezen in relatie tot het mythologische fantasiedier. Zij komen in het boek aan hun trekken.

Ik ken de zeventiende-eeuwse medische literatuur goed, dus was blij verrast met het feit dat Zijlstra-Mondt ook hieruit heeft geput. In de tweede (en latere) druk(ken) van het boek *Observationes Medicae* (1652-1739) schrijft de Amsterdamse arts en burgemeester Nicolaes Tulp (1593-1674) (vooral bekend van het schilderij ‘De anatomische les’ van Rembrandt) in het een-na-laatste hoofdstuk over de *‘Unicornus marinum’* (Zijlstra-Mondt schrijft hier foutief over *‘Unicornus marinus’*). Als praktiserend arts schrijft Tulp in dit hoofdstuk over de veronderstelde geneeskrachtige werking van vermalen ‘horen’ van de narwal. Zijlstra-Mondt schrijft in haar dissertatie hierover (p. 84): *‘Aan de hoorn van het dier schrijft hij dezelfde eigenschappen toe als Plinius.’* Dit is opmerkelijk omdat Plinius nergens over narwaltanden schrijft. Plinius schrijft wel dat ‘horens’ alleen aan viervoetige dieren voorkomen en heeft het over de geneeskrachtige werking van vermalen horens van de land-eenhoorn. Tulp verwijt Plinius juist dat hij de tanden (‘horens’) van narwal en walrus in deze negeert. Volgens Tulp zouden de ‘horens’ van deze die-

ren dezelfde krachten moeten hebben als die van viervoetige dieren om ‘kwade venijnen’ te bestrijden en ‘zweet af te drijven’. Hij haalde vervolgens de Deense arts Caspar Bartholin (1585-1629) (*‘At negat Casparus Bartholinus...’*) (Zijlstra-Mondt schrijft (p. 142), incorrect, dat Tulp in zijn boek naar de zoon van Caspar Bartholin, Thomas Bartholin (1616-1680) verwijst) aan die *niet* in geneeskracht van de ‘horens’ in het algemeen en in die van de narwal in het bijzonder gelooft. Tulp zelf geloofde er uiteindelijk, alles afwegende, ook niet in en spreekt zijn schaamte uit over het bedrog. In de Nederlandse vertaling van de *Observationes Medicae*, *Geneeskundige waarnemingen* (1740) schrijft hij: *‘In welk beuzelagtig verdigstel ik waarlyk niet langer kan door de vingers zien, maar ik schaam my dat de wereld zoo lang bedrogen is, in een middel, van de menschen onzer eeuw, eer door gedragen, dan door ondervinding of uitkomst bevonden, gelyk te zien is by Hieronimus Mercurialis, Ambrosius Paree, en andere voorname mannen onzer Konst.’* Verderop in haar boek (p. 142) komt Zijlstra-Mondt nogmaals terug op het boek van Tulp, alwaar zij een iets gedegeener, maar niet foutloze, analyse geeft.

Ter illustratie van het uiterlijk van de narwal geeft Tulp een, met name anatomische, beschrijving van een op 2 juni 1648 (Zijlstra-Mondt schrijft foutief 4 juni 1648) op het Schotse eiland May dood gevonden mannelijke narwal. Deze narwal, zo beschrijft Tulp, was 18 voet lang (Zijlstra-Mondt schrijft foutief over 22 voet), twaalf voet breed en had een ‘kop als een karper’ (*capute cyprino*). Het lijk werd door een scheepschirurgijn ontleed en beschreven. Uit deze beschrijving heeft Nicolaes Tulp de gegeven informatie betrokken. De anatomische beschrijving is terdege en accuraat. Zo wordt beschreven dat de tand in de rechter bovenkaakhelft zat en in de linker bovenkaak niets van een tand zichtbaar was. Ook andere anatomische details worden correct weergegeven. Zo wordt geschreven dat de staartvinnen aan de zijkanten van het einde van de wervelkolom zaten. Bij het hoofdstuk

Figuur 1. Tabula XVIII 'Unicornus marinum' uit *Observationes medicae*, Editio sexta, 1739, Georgium Wishoff, Leiden. Collectie E.J.O. Kompanje.

geeft Tulp een gravure waarop de schedel van de ontlede Schotse narwal gezien vanaf boven en vanaf onder is weergegeven. Deze afbeeldingen zijn redelijk accuraat en laten zien dat de tand rechts vanuit het rostrum ontspringt en de twee neusgaten boven op de schedel liggen en zij tonen de grilligheid van het bot. Verder is er op de plaat ook een afbeelding van een levende narwal op het strand. Deze is echter verre van accuraat. Het is meer een bruinvis met borst- en verticale staartvin als van een vis en een uit de bovenkaak ontspruitende tand die er anders uitziet dan de tand aan de afgebeelde schedel. Uit twee neusgaten die relatief gezien ver uiteen liggen spuit water (of condens) als was de narwal nog levend (figuur 1). Zijlstra-Mondt schrijft dat de chirurg deze afbeelding op May heeft gemaakt: *'De narwal werd ontleed en getekend door een chirurg... Op de tekening zijn zowel het anatomisch preparaat als het intacte dier afgebeeld.'* Dit is opmerkelijk. De tekening van deze narwal komt namelijk in het geheel niet overeen met de beschrijving van de chirurg. Het is daarom aannemelijk dat Tulp alleen tekeningen van de schedel van de door de chirurg ontlede Schotse narwal tot zijn beschikking had en de afbeelding van het gestrande dier een fantasie-afbeelding is en dat deze niet gerelateerd is aan de Schotse narwal. Tulp schrijft hier namelijk zelf ook over dat dit de afbeelding is van Thorlac, de bisschop van Scalonia Hola op IJsland die de afbeelding aan de Franse ambassadeur La Tuilerie in Denemarken had gestuurd, en die vervolgens in Parijs is uitgegeven. Hij schrijft verder dat deze afbeelding redelijk overeenkwam met de narwal van May, maar dat bij deze, door de verrotting, de twee spuitgaten niet meer zichtbaar waren.

Zijlstra-Mondt noemt, uiteraard, de beschrijving en afbeelding uit het boek van Tulp, maar is hier verre van kritisch. Zij neemt aan dat de afbeelding van de (levende) narwal op het strand door de chirurg is gemaakt naar de werkelijkheid. Dit is, zoals gezegd, niet correct. Schedel en afbeelding van het intacte dier zijn van twee verschillende narwals. Zij had dit

kunnen weten want Tulp schrijft hierover in de tekst en bovendien staat in de gravure dat de tand van de Schotse narwal 9½ voet lang en de tand van IJslandse narwal 8½ voet lang was. Zij geeft in haar dissertatie (figuur III.3) de gravure uit het boek van Tulp weer. Echter dit is een bewerkte afbeelding daar de twee neusgaten met de water- / condensstralen ontbreken (vergelijk figuur 1 bij deze recensie).

Verderop in haar dissertatie beschrijft zij de kopergravure uit het boek van Tulp opnieuw. Zij had deze aangetroffen in het traktaat *Les Observations plusieurs singularitez & Choses Memorables* van de Franse wetenschapper Pierre Belon (1518-1564). Het boek was uit 1555. Zijlstra-Mondt beschrijft dat Belon, niet onverwacht, alleen de land-eenhoorn beschrijft en niets over de narwal schrijft. De plaat is waarschijnlijk door een eigenaar na 1652 uit het boek van Tulp verwijderd en ingevoegd in zijn exemplaar van het traktaat van Belon. Zij beschrijft dat zij in twee andere exemplaren van het traktaat, niet onverwacht, de plaat niet aantrof. Vervolgens verliest zij zich in een bijna onnavolgbare en onwaarschijnlijke conclusie dat de plaat door de gravure uit het boek van Tulp later los verkrijgbaar was en opnieuw werd gebruikt en dat deze *'...alsnog deel ging uitmaken van Belons beschrijvingen, echter nog steeds zonder beschrijving'* (p. 119). Zijlstra-Mondt geeft in een figuur in haar boek (figuur III-24) de in het traktaat gevonden plaat van Tulp weer. De zin hiervan ontgaat mij volkomen en is ook historisch gezien van geen enkel belang. Iemand heeft een uitgescheurde plaat uit het ene boek in een ander boek uit zijn bibliotheek ingevoegd. Iets wat veelvuldig voorkomt in boeken uit deze tijd. Niet vermeldenswaardig in een historisch overzicht.

Op oude afbeeldingen van gestrande walvissen en dolfijnen wordt vaak een straal water of condenspluim weergegeven vanuit de spuitgaten. Veelal twee stralen vanuit beide neusgaten die eindigen in het ene spuitgat. In figuur II.2 geeft Zijlstra-Mondt de afbeelding van de *Vipera maris* uit *De Natura Rerum*

(1290) van Thomas de Cantimpré weer. Zij ziet in de twee licht gekromde lijnen boven de kop 'twee rechtopstaande hoorns'. Aannemelijker lijkt mij dat dit twee waterstralen zijn vanuit het spuitgat van de walvis.

De dissertatie van Zijlstra-Mondt is een aanwinst over de 'zee-eenhoorn' literatuur vanwege een uitputtende opsomming van afbeeldingen en beschrijvingen in boeken, cartografische bronnen en voorstellingen uit kunstwerken. De tekst is zeer toegankelijk geschreven met een gedegen bronverwijzing. Echter, haar biologische duiding over de narwal laat helaas her en der te wensen over en is op sommige punten, voor zover ik dat kan beoordelen

vanuit mijn medische / medisch-historische en zoölogische expertise, onlogisch, onjuist, onvolledig en onkritisch. Een bron die ik goed ken, het boek van Nicolaes Tulp, bleek slordig en onjuist geciteerd en verkeerd geanalyseerd. Ik maak mij daarom zorgen over de zorgvuldigheid van andere bronanalyses in het boek. Hoe zuiver zijn deze?

Erwin J.O. Kompanje

Medisch filosoof - klinisch ethicus
Erasmus MC Universitair Medisch Centrum
Rotterdam / Conservator zoogdieren en
senior preparateur vertebraten
Natuurhistorisch Museum Rotterdam
e-mail: erwinkompanje@me.com